

Mr. Admir LISICA

Sarajevo

E-mail: admir-lisica@outlook.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:329(497.6=163.4*3)(Sandžak)"1990/1991" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.242>

**REFLEKSIJE POLITIČKOG ORGANIZIRANJA
BOŠNJAKA BOSNE I HERCEGOVINE NA BOŠNJAKE
SANDŽAKA I DIJASPORE 1990-1991.**

Apstrakt: *Političko organiziranje Bošnjaka¹ veže se za početak dvadesetog stoljeća, tačnije 1906. godinu kada grupa bošnjačkih intelektualaca formira prvu političku stranku pod nazivom Muslimanska narodna organizacija. Usljed globalnih političkih potresa koji su zahvatili veći dio Evrope, određene odluke međunarodnih zvaničnika (u prvom redu Berlinski kongres 1878. godine) s kraja devetnaestog stoljeća usložnile su položaj Bosne i Hercegovine, ali i Bošnjaka. Shvatajući da kroz politički aktivizam mogu odbraniti vlastite interese u novonastaloj konstalaciji odnosa, bošnjački uglednici predvođeni Ali-beg Firdusom i drugim uglednicima su započeli zahtjevnu političku borbu. Dometi tadašnje bošnjačke politike bili su izuzetno ograničeni, kao i političkih organizacija i predstavnika Bošnjaka u godinama nakon toga, za razliku od kraja dvadesetog stoljeća kada politički organizirani Bošnjaci uspevaju vratiti svoje nacionalno ime Bošnjak, bosanski jezik, ali i na demokratski način izboriti se za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Naime, tokom dvadesetog stoljeća može se pratiti politički razvoj Bošnjaka, koji je početkom devedesetih godina doživio svojevrsnu kulminaciju u kontekstu postignutih rezultata. U tom procesu dvije godine možemo uzeti kao izuzetno bitne u kontekstu političkog organiziranja Bošnjaka u periodu početka disolucije Jugoslavije. a to su svakako 1990. i 1991. godina. Prva godina (1990) važna je zbog ozvaničenja političkog pluralizma u tadašnjoj državi, dok se tokom 1991. godine odvijaju procesi koji će ne samo promijeniti životnu svakodnevicu Bošnjaka, već i čitave Jugoslavije. Uvođenjem demokratskih principa u jugoslovensku svakodnevicu Bošnjaci su uvidjeli kao priliku za ponovno političko organiziranje, koje se nametalo kao logičan slijed okolnosti jednog naroda u postkomunističkom periodu. Formiranje prve političke partije Bošnjaka tokom devedesetih – Stranke demokratske akcije – SDA, započela je bošnjačka borba za ravnopravnost, ali i očuvanje pozicije Bosne i Hercegovine unutar Jugoslavije, a kasnije i kao nezavisne države. Cilj*

¹ Tokom rada će biti korišteno historijsko nacionalno ime Bošnjak i u dijelovima koji se odnose na period prije zvaničnog reafirmiranja imena Bošnjak.

rada jeste predstaviti način prvobitnog političkog organiziranja Bošnjaka uslijed nove političke realnosti u Jugoslaviji, s fokusom na Bosnu i Hercegovinu i Sandžak, uz pregled organiziranja širom bošnjačke dijasporu. U historiografiji je često nepravedno zanemarena uloga bošnjačke dijasporu u kontekstu prvobitnog političkog organiziranja tokom devedesetih. Bošnjačka dijaspora je s pažnjom pratila sva dešavanja u Jugoslaviji, te je nastojala na sve raspoložive načine biti dio istih. Početak političkog organiziranja u Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Sandžaku praćen je s velikom pažnjom, a bošnjački politički aktivisti iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka nerjetko su se zajedno upućivali na turneje širom dijasporu, s ciljem uključivanja Bošnjaka izvan domovinskog prostora u bitne procese koji su se tada u Jugoslaviji odvijali. Politička borba Bošnjaka u Sandžaka, o kojoj se u bosanskohercegovačkoj javnosti veoma malo zna, odvijala se gotovo paralelno sa onom u Bosni i Hercegovini. Politički predstavnici Bošnjaka iz Sandžaka doživljavali su različite vidove segregacije od strane velikosrpskog režima iz Beograda, o čemu svjedoče različiti zvanični dokumenti i drugi izvori, koji su korišteni prilikom izrade ovog rada. Shodno navedenom, nameće se potreba za istraživanje jedne ovakve teme, koja ima zadata podstaći druge autore da detaljnije istražuju ovaj period. U kontekstu metodologije rada, vrijedi napomenuti da će u radu primarno biti sadržane tematska i hronološka metoda, uz korištenje i drugih metoda za kojima se ukaže potreba, a u svrhu poboljšanja kvalitete rada. Rad koji je pred vama nije konačno slovo o navedenoj temi, već pokušaj davanja odgovora na neka bitna i neizbježna pitanja s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, a u kontekstu političke historije Bošnjaka.

Ključne riječi: Političko organiziranje, Bošnjaci, Bosna i Hercegovina, Sandžak, dijaspora.

REFLECTIONS OF THE POLITICAL ORGANIZATION OF THE BOSNIACS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE BOSNIACS OF SANJAK AND THE DIASPORA 1990-1991.

Abstract: *The political organization of Bosniacs dates back to the beginning of the twentieth century, more precisely in 1906, when a group of Bosniac intellectuals formed the first political party called the Muslim People's Organization. As a result of the global political upheavals that affected most of Europe, certain decisions of international officials (primarily the Congress of Berlin in 1878) from the end of the nineteenth century complicated the position of Bosnia and Herzegovina, as well as the Bosniacs. Realizing that through political activism they can defend their own interests in the newly emerging constellation of relations, Bosniac dignitaries led by Ali-beg Firdus and other dignitaries began a demanding political struggle. The scope of Bosniac politics at that time was extremely limited, as were the political organizations and*

representatives of Bosniaks in the years after, in contrast to the end of the twentieth century when politically organized Bosniaks managed to restore their national name Bosniak, the Bosnian language, but also democratically fight for an independent Bosnia and Herzegovina. Namely, during the twentieth century, the political development of Bosniaks can be traced, which at the beginning of the nineties experienced a kind of culmination in the context of the achieved results. In that process, two years can be considered extremely important in the context of the political organization of Bosniaks in the period of the beginning of the dissolution of Yugoslavia. and those are definitely 1990 and 1991. The first year (1990) is important because of the officialization of political pluralism in the country at that time, while during 1991 processes took place that would not only change the everyday life of Bosniaks, but also the whole of Yugoslavia. The Bosniaks saw the introduction of democratic principles into daily life in Yugoslavia as an opportunity for renewed political organization, which was imposed as a logical sequence of the circumstances of a nation in the post-communist period. The formation of the first Bosniak political party during the nineties - the Party of Democratic Action - SDA, started the Bosniak struggle for equality, but also the preservation of the position of Bosnia and Herzegovina within Yugoslavia, and later as an independent state. The aim of the paper is to present the way of the initial political organization of Bosniaks due to the new political reality in Yugoslavia, with a focus on Bosnia and Herzegovina and Sandžak, with an overview of organizing throughout the Bosniak diaspora. In historiography, the role of the Bosniak diaspora in the context of the original political organization during the nineties has often been unfairly neglected. The Bosniak diaspora carefully followed all events in Yugoslavia, and tried to be a part of them in all available ways. The beginning of political organizing among Bosniaks in Bosnia and Herzegovina and Sandžak was followed with great attention, and Bosniak political activists from Bosnia and Herzegovina and Sanjak often went together on tours throughout the diaspora, with the aim of including Bosniaks outside their homeland in important processes that then took place in Yugoslavia. The political struggle of Bosniaks in Sanjak, about which the Bosnian public knows very little, took place almost parallel to the one in Bosnia and Herzegovina. The political representatives of Bosniaks from Sanjak experienced various forms of segregation by the Great Serbian regime from Belgrade, as evidenced by various official documents and other sources, which were used in the preparation of this work. According to the above, there is a need to research such a topic, which has the task of encouraging other authors to investigate this period in more detail. In the context of the methodology of the work, it is worth noting that the work will primarily contain the thematic and chronological methods, with the use of other methods for which the need arises, for the purpose of improving the quality of the work. The paper before you is not the final letter on the mentioned topic, but an attempt to answer some important and unavoidable questions from the beginning of the nineties of the last century, in the context of the political history of Bosniaks.

Key words: *Political organization, Bosniaks, Bosnia and Herzegovina, Sanjak, diaspora.*

Događaji iz 1983. godine oko grupe bošnjačkih intelektualaca predvođenih Alijom Izetbegovićem, koji su u politički montiranom Sarajevskom procesu osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne, probudila je ozbiljan interes među političkom emigracijom. Najpoznatiji bošnjački politički emigrant i jedan od velikih boraca za reafirmiranje nacionalnog imena Bošnjak Adil Zulfikarpašić za ovaj proces ističe da je „obična lakrdija“ iz više razloga.² Upravo u tom vremenu počinje rasti još veći interes za stanjem u Jugoslaviji, koje se kroz nekoliko godina u velikoj mjeri mijenja. Nakon ukidanja zatvorske kazne pomenutim intelektualcima, bošnjačka politička emigracija koja je u prethodnim godinama na različite načine radila na političkom aktivizmu nastoji se povezati sa njima, o čemu svjedoče mnogobrojni zajednički sastanci.³ Pomenuti intelektualci iz domovine, zajedno sa svojim istomišljenicima u emigraciji, razmjenjivali su ideje o budućem političkom putu Bosne i Hercegovine. O samoj ideji za osnivanje političke stranke koja će zastupati interese Bošnjaka u Jugoslaviji, u knjizi „Sjećanja“ pisao je Alija Izetbegović:

Da bi se pristupilo demokratskoj rekonstrukciji zemlje, trebalo je oformiti demokratske stranke. Možda političke stranke nisu bez mahana, ali svijet nije ništa bolje izumio. Nama je trebala probosanska i promuslimanska politička organizacija koja bi okupila naš narod što živi na dugom pojasu od Novog Pazara do Cazina, izmiješan sa Srbima i Hrvatima. Ako se Jugoslavija raspada onda će nama biti teže nego Srbima i Hrvatima, a ako se o tim sudbonosnim pitanjima bude odlučivalo bez nas, onda će biti još teže. U početku sam razmišljao da obnovim Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), koja je dominirala životom bosanskohercegovačkih Muslimana između dva velika rata, ali koja je nestala 1941. godine, sa propašću Jugoslavije. Bila je to vodeća organizacija muslimanskog naroda na čelu sa velikim čovjekom, Mehmedom Spahom. Spaho je umro – ili je ubijen, ima različitih priča – kratko vrijeme prije početka Drugoga svjetskog rata, nakon čega je došlo do potpisivanja sramnog pakta Cvetković – Maček o podjeli Bosne. Međutim, veliki čovjek nije stvorio i veliku organizaciju. Spahina JMO raspala se pod prvim ratnim vjetrovima koji su zahvatili Jugoslaviju 1941. godine. Kada sam

² Šaćir Filandra, Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2002, 298. (dalje: Š Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*).

³ Jedan od sastanaka na kojem se razgovaralo o budućoj političkoj organizaciji bosanskih muslimana u Jugoslaviji održan je u kući Adila Zulfikarpašića u Cirhu. Na sastanku na kojem su prisustvovali Omer Behmen, Hasan Čengić. Alija Izetbegović, Teufik Velagić, Salem Šabić i Adil Zulfikarpašić razgovarano je o osnivanju Stranke demokratske akcije, koja je svoj put započela u maju 1990. godine. Š Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*, 128.

*odlučio da stvaram ovu stranku, zamišljao sam da bude drukčija od JMO-a, kako bi mogla izdržati iskušenja na koja će je vrijeme staviti.*⁴

Razgovori o formiranju političke stranke su vođeni intenzivno u prvoj polovini 1990. godine, što je rezultiralo inicijativom za osnivanjem stranke pod nazivom Stranka demokratske akcije - SDA. Ovu inicijativu potpisalo je četrdeset uglednih bošnjačkih intelektualaca⁵ koji su 27. marta 1990. godine istupili u javnost sa šesnaest tačaka o svojim budućim aktivnostima.⁶ Ubrzo nakon toga ideja o političkom okupljanju proširena je na dijasporu, ali i domovinske zemlje.⁷ Prema Ismetu Kasumagiću, ideja o osnivanju političke stranke rodila se kod Alije Izetbegovića još za vrijeme njihovog boravka u zatvoru.⁸

Samo dva mjeseca nakon istupanja sa inicijativom o osnivanju Stranke demokratske akcije, 26. maja 1990. godine, održana je Osnivačka skupština na kojoj je predloženo Radno Predsjedništvo u kojem su bili: Adil Zulfikarpašić, Salim Šabić, Nardin Smajlović, Salim Šabić i predsjednik Alija Izetbegović.⁹ Da je osnivanje ove političke stranke naišlo na opću prihvaćenost među iseljenicima

⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja*, TKD Šahimpašić, Sarajevo 2001, 56-57. (dalje: A. Izetbegović, *Sjećanja*).

⁵ Taj Inicijativni odbor su činili: Alija Izetbegović, dipl. pravnik iz Sarajeva; Muhamed Čengić, dipl. ing. iz Sarajeva; dr. Maid Hadžiomerađić, stomatolog iz Sarajeva; dr. Muhamed Huković, profesor iz Sarajeva; Edah Bećirbegović, advokat iz Sarajeva; prim. dr. Šaćir Čerimović, ljekar iz Sarajeva; Salim Šabić, privrednik iz Zagreba; prof. dr. Sulejman Mašović, Defektološki fakultet Zagreb; prof. dr. Fehim Nametak, znanstveni radnik iz Sarajeva; Salih Karavdić, advokat iz Sarajeva; Fahira Fejzić, novinar iz Sarajeva; dr. Šaćir Čengić, ljekar iz Sarajeva; Edhem Traljić, dipl. pravnik iz Sarajeva; Džemaludin Latić, književnik iz Sarajeva; Omer Pobrić, muzičar iz Sarajeva; dr. Sead Šestić, znanstveni radnik iz Sarajeva; prim. dr. Tarik Muftić, ljekar iz Mostara; Safet Isović, estradni umjetnik iz Sarajeva; dr. Šemso Tanković, docent na ekonomskom fakultetu u Zagrebu; Mirsad Veladžić, magistar tehnologije iz Velike Kladuše; prim. dr. Kemal Bičakčić, ljekar iz Sarajeva; Abdulah Skaka, obrtnik iz Sarajeva; Omer Behnen, dipl. ing. građ. iz Sarajeva; Šefko Omerbašić, glavni imam iz Zagreba; dr. Mustafa Cerić, docent Islamskog teološkog fakulteta iz Sarajeva; dr. Sulejman Čamdžić, znanstveni radnik iz Zagreba; prof. dr. Lamija Hadžiosmanović, Filozofski fakultet iz Sarajeva; dr. Halid Čaušević, dipl. pravnik iz Sarajeva; Kemal Nanić, dipl. ing. građevine iz Zagreba; Bakir Sadović, student iz Sarajeva; Faris Nanić, student iz Zagreba; Nordin Smajlović, student iz Zagreba; Husein Huskić, magistar mašinstva iz Zagreba; Mirsad Srebrenković, dipl. pravnik iz Zagreba; Nedžad Džumhur, dipl. tehnolog iz Banja Luke; Fehim Nuhbegović, privrednik iz Zagreba; Đulko Zunić, privrednik iz Zagreba; prof. dr. Almasa Šaćirbegović, Veterinarski fakultet u Sarajevu; prof. dr. Ahmed Bračković, Ekonomski fakultet u Sarajevu. Osman Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2007, 49. (dalje: O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*).

⁶ *Isto*.

⁷ U Ustavu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine termin „domovinske zemlje“ koristi se za nezavisne države koje su činile Jugoslaviju, a u kojima Bošnjaci stoljećima žive kao autohtoni narod.

⁸ Admir Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Simurg Media, Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2018, 115. (dalje: A. Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*).

⁹ O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, 60.

u dijaspori i Bošnjacima u domovinskim zemljama potvrđuje ulazak Adila Zulfikarpašića u sami vrh stranke kao i istupi na skupu uglednika iz dijaspore Ilijaza Zenkića, predsjednika Kulturne zajednice Muslimana Chicaga, istaknutog intelektualca Bećira Tanovića, također iz Chicaga, Bisere Turković koja se tada obratila prisutnima ispred bošnjačke zajednice u Australiji te Sulejmana Ugljanina i Rasima Ljajića iz Sandžaka.¹⁰

Svi nabrojani su ispred svojih bošnjačkih zajednica istakli podršku osnivanju Stranke demokratske akcije i aktivnom uključenju u buduće političke procese koji se budu odvijali. Utjecaj bošnjačke emigracije na političko organiziranje ogledao se i u tome da je većina nekadašnjih političkih emigranata poput Zulfikarpašića, Velagića¹¹, Tanovića, Šaćirbegovića učestvovala u osnivanju podružnica SDA širom tadašnje Jugoslavije i dijaspore. Znajući da je upravo u emigraciji izuzetan potencijal, predsjednik SDA Alija Izetbegović odlučio se da nakon većeg broja osnivačkih skupova koji su održani širom Jugoslavije posjeti bošnjačke emigrante u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi.¹²

Sa svojim bliskim saradnikom Džemaludinom Latićem, Izetbegović je posjetio bošnjačku zajednicu u Torontu, Washingtonu, Chicagu i Daytonu.¹³ Na turneji su ih pratili bošnjački aktivisti iz Sjeverne Amerike, Nedžib Šaćirbegović, Ćamil Avdić, Hasan Karačić, Bećir Tanović i drugi sa kojima su obilazili našu zajednicu koja je bila itekako zainteresirana za dešavanjima u Jugoslaviji, tačnije u Bosni i Hercegovini. Koliko su ove aktivnosti Alije Izetbegovića, kasnije prvog predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, bile važne govori i činjenica da su organizacije iz Sjeverne Amerike, kao i podružnice Stranke demokratske akcije bile od velike važnosti u vrijeme oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu.¹⁴ Od maja do decembra 1990. godine, posebno neposredno nakon prvih demokratskih izbora u Jugoslaviji,¹⁵ uslijedilo je masovno osnivanje stranačkih ogranaka SDA u dijaspori, što je nastavljeno i nakon 1990. godine. Među prvim osnovanim ograncima u dijaspori bili su oni u Hamburgu, Bernu, Munchenu, Stuttgartu i Frankfurtu koji su se isticali po dobroj organizaciji i masovnim članstvom.¹⁶ Kada je riječ o ovim ograncima značajno je istaći da je

¹⁰ *Isto*, 63-66.

¹¹ Teufik Tofa Velegić bio je predsjednik Stranke demokratske akcije u Austriji koja je bila jedna od organiziranih podružnica ove stranke u dijaspori.

¹² Admir Lisica, „Alija Izetbegović cijenio je potencijal dijaspore“, *Stav*, 10.9.2020. Dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/alija-izetbegovic-cijenio-je-potencijal-dijaspore/> (Pristupljeno: 29.11.2020).

¹³ Tokom Izetbegovićeve i Latićeve posjete Bošnjacima Kanade, održana je svečana večera koju je otvorio prvi predsjednik kanadskog ogranka SDA, Ferid Kalajdžić. Na ovoj večeri osim razgovora o političkom organiziranju Bošnjaka, prikupljena su i značajna sredstva u vidu donacije za Bosnu i Hercegovinu. Tajib Pašanbegović, *Kratka historija Bošnjaka u Kanadi*, BZK Preporod Zenica i Džemat BIZ Gazi Husrev-beg Toronto, Zenica 2013, 98.

¹⁴ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 89-90.

¹⁵ [https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizmuBosniiHercegoviniuslovi mapoliti%C4%8Dkogpluralizma\(1990.%E2%80%931995.\)&lang=hr](https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizmuBosniiHercegoviniuslovi mapoliti%C4%8Dkogpluralizma(1990.%E2%80%931995.)&lang=hr) (Pristupljeno: 25.12.2020.)

¹⁶ O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, 269-271.

SDA Frankfurt imao izuzetno dobre odnose sa različitim organizacijama u Njemačkoj, kao i respektabilnim političkim strankama kao što su CDU i SPD.¹⁷

U dalekoj Australiji vladalo je posebno interesovanjem za političkim promjenama koje su se dešavale u Jugoslaviji, tačnije u Bosni i Hercegovini, o čemu govori poziv Hasanu Čengiću, visokom funkcioneru Stranke demokratske akcije, da posjeti Australiju i učestvuje u formiranju ogranka stranke u ovoj zemlji.¹⁸ U svojoj autobiografskoj knjizi Bisera Turković navodi da je u Australiji politički aktivizam vezan upravo za pomenutu posjetu Čengića kada dolazi do ideje za osnivanje udruženja građana pod nazivom „Party of Democratic Action“ – Stranka demokratske akcije.¹⁹ Članovi i simpatizeri ogranaka aktivno su radili na povezivanju sa domovinom, o čemu govori i formiranje medija sa bošnjačkim i bosanskim predznakom. „Bosanski informativni centar“ u Melbourneu, u sklopu kojeg je kasnije osnovan i „Bošnjački radio“, prvi radio u dijaspori koji je nosio prefiks bošnjački.²⁰ Svi uspostavljeni ogranci od Sjedinjenih Američkih Država do Australije bili su veoma aktivni i u pogledu organiziranja humanitarnih akcija tokom agresije nad Bosnom i Hercegovinom, ali i prihvatanja mnogobrojnih izbjeglica, što ide u prilog opravdanosti njihovog postojanja. Također i neposredno prije referendumu u dijaspori je vođena aktivna kampanja u smjeru izlaska na referendum i glasanja za nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Demokratske promjene koje su nastupile u Jugoslaviji omogućile su aktivniju političku organizaciju Bošnjaka o čemu govori formiranje Stranke demokratske akcije, ali i afirmiranje nacionalnog pitanja, koje ponovo dolazi u fokus. Sredinom juna 1990. godine u Sarajevu, Bošnjački institut koji je tada imao sjedište u Cirihu organizira izuzetno značajan simpozijum na temu „Bosna i bošnjaštvo“.²¹ Ovaj naučni skup okupio je historičare, sociologe, kulturne radnike i druge intelektualce, među kojima su bili i istraživači iz susjednih jugoslovenskih republika. Za pomenuti skup, koji je održan neposredno prije prvih višestranačkih izbora, svojevrsno je značio i povratak rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Tokom 1990. i 1991. godine, značajan broj autora tematizirao je ovo pitanje.²²

S raspravama o nacionalnom određenju Bošnjaka nastavljeno je i u godinama koje su uslijedile, a sve u cilju reafirmisanja i vraćanja historijskog

¹⁷ Isto.

¹⁸ Admir Lisica, *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*, Udruženje za razvoj saradnje domovine i dijaspore, Sarajevo 2022, 159. (dalje: A. Lisica, *Bošnjaci pred izazovima*).

¹⁹ Bisera Turković, *Moj životni put*, Dobra knjiga, Sarajevo 2022, 57.

²⁰ Admir Lisica, *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja*, Asocijacija za kulturu obrazovanje i sport – AKOS, Sarajevo 2018, 19-20.

²¹ Ovaj skup bio je prva javna rasprava o bošnjaštvu tokom socijalističkog režima u Jugoslaviji, ne samo u Bosni i Hercegovini već i u regionu. Skup je u javnosti dodatno povećao interes o bošnjaštvu i imenu Bošnjak iako je bilo vidljivo da još uvijek nije imalo potpunu podršku u javnosti.

²² Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, Institut za istoriju, Sarajevo 2002, 167-169.

nacionalnog imena Bošnjak. Važan događaj za Bošnjake bili su Izbori 1990. godine. Proces prelaska iz jednopartijskog u višepartijski sistem doprinio je osnivanju velikog broja političkih stranaka širom Jugoslavije, kada je riječ o SR Bosni i Hercegovini, zastupnička mjesta u Skupštini SR BiH dobile su SDA - 86, SDS - 72, HDZ - 44, SK - SDP - 14, SRS za BiH - 12, SK SDP i DSS - 5, SSO - DS i Eko Pokret „Zeleni“ - 2, MBO²³ - 2, SRS i DP Mostar - 1, DSS - 1, SPO - 1.²⁴ Kada je riječ o nacionalnoj strukturi, u prvu višestranačku Skupštinu SR Bosne i Hercegovine izabrano je: 41,25% Bošnjaka, 35, 41% Srba, 20,41% Hrvata i 2, 93% ostalih.²⁵ Važno je istaći da u ovom periodu egzistira i bošnjačka komunistička elita koju su predvodili Raif Dizdarević, Nijaz Duraković i Munir Mesihović. Ova grupacija pripadala je čvrstom političkom bloku koji je zagovarao ostanak Bošnjaka unutar Jugoslavije i to prema temeljima doktrine CK SKJ. Uz pomenutu grupaciju, Liberalna stranka koju je predvodio Rasim Kadić, te Savez reformskih snaga, okupljene oko lidera Ante Markovića. Njihov fokus bio je na ekonomskoj liberalizaciji i slobodnom društvu, a karakteristika ove dvije stranke jeste da su privlačile Bošnjake koji ideloški nisu bili upotpunosti određeni.²⁶ Ipak, Bošnjaci su većinom u tom periodu bili vezani za politiku koju je promovirala i zagovarala Stranka demokratske akcije o čemu govore ranije navedeni izborni rezultati. Izbori koji su održani u novembru 1990. godine značili su povratak višestranačja i parlamentarizma u Bosni i Hercegovini, nakon pola stoljeća. Društveno-politička kretanja u Bosni i Hercegovini posmatrani su pomno u ostalim jugoslovenskim republikama, a sve je bilo očitiije da promotori velikosrpske ideje neće mirno prihvatiti bošnjački politički aktivizam.

Historija Bošnjaka Sandžaka svojim cjelokupnim tokom isprepletena je s historijom svojih sunarodnjaka iz Bosne i Hercegovine, što je i razumljivo jer su Bošnjaci zajedno živjeli u različitim oblicima državnih sistema nekoliko stotina godina. Muhadžirska kretanja Bošnjaka iz Bosne masovno započinju austrougarskom okupacijom, a prva stanica na putu prema Turskoj bio je Sandžak. U spomen ovom muhadžirluku u Sandžaku postoje ulice i naselja koja nose nazive po ovim historijskim događajima. Bošnjaci Sandžaka iseljavali su se prema današnjoj Sjevernoj Makedoniji i Turskoj, koje su vremenom postale

²³ Zbog neslaganja sa rukovodstvom Stranke demokratske akcije, Adil Zulfikarpašić sa svojim bliskim saradnicima među kojima su najistaknutiji bili Muhamed Filipović i Fehim Nametak osniva Muslimansku bošnjačku organizaciju - MBO. Prema Adilu Zulfikarpašiću, MBO je nakon osnivanja okupila liberalnu struju unutar SDA, koja je ispoljavala neslaganje s tadašnjom unutarstranačkom politikom. Stranka je nakon osnivanja djelovala opoziciono, a jedna od karakterista jeste da uprkos okupljanju bošnjačkih intelektualaca u upravljačke strukture stranke, MBO nikada nije dobila masovnu podršku među Bošnjacima. Vidi: Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak – Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut Zurich, Zurich 1996, 151-153.

²⁴ O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, 217.

²⁵ Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021, 211.

²⁶ A. Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*, 114-115.

njihove domovinske zemlje.²⁷ Oni koji su se odlučili na ostanak suočili su se s različitim srpsko-crnogorskim zločinima nad njima, posebno u Gusinju i Plavu. Progoni Bošnjaka Sandžaka intenzivirani su tokom balkanskih ratova, događaja za koje se može s pravom reći da su nanijeli nenadoknadivu štetu Bošnjacima i Sandžaku.²⁸ Bukureštanskim mirom 1913. godine, koji je okončao Drugi balkanski rat, dogovorena je podjela Sandžaka na crnogorski i srbijanski dio. Nakon Berlinskog kongresa, ovo je bio drugi težak moment za Bošnjake, čije su posljedice prema mnogobrojnim autorima vidljive i danas. Uprkos nepovoljnim okolnostima, Bošnjaci se tokom Prvog svjetskog rata na teritoriji Sandžaka nastoje političkim putem boriti za svoja prava otvoreno i bez straha, o čemu govore i dešavanja iz 1917. godine.²⁹

Naime, na koncu ratnih zbivanja u ovom dijelu Evrope, gradonačelnici sandžačkih gradova odlučili su se u augustu okupiti u Sjenici³⁰ kako bi zajednički donijeli odluku o budućnosti Sandžaka i naroda u njemu. Svi okupljeni gradonačelnici i ostali učesnici konferencije opredijelili su se za posebnost Sandžaka. Srpske i crnogorske vlasti shvatile su ovaj čin kao izrazito neprijateljski, a učesnici konferencije u konačnici su morali napustiti teritoriju Sandžaka zbog represije koja je provođena nad njima. Sjenička konferencija imala je za cilj rješavanje pitanja Sandžaka, ali je ova inicijativa prošla bez većeg uspjeha. Ulaskom u zajedničku državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) Sandžak pada u drugi plan, a priča o njemu polahko se potiskivala iz javnosti. Neposredno i za vrijeme Drugog svjetskog rata Sandžak je bio na meti četničkih formacija koje su činile stravične zločine nad muslimanskim stanovništvom. Iako su Bošnjaci Sandžaka bili aktivni učesnici u antifašističkom pokretu, to nije imalo utjecaja na nepravdu koja im je činjena od komunističkih vlasti. Događaj u novopazarskom naselju Hadžet, gdje je ubijeno više od 1.500 Bošnjaka u vrlo kratkom periodu, dovoljno govori o odnosu tadašnjih komunističkih vlasti prema njima.³¹ Ni činjenica da je jedan od najvećih narodnih heroja bio Bošnjak iz Bijelog Polja Rifat Burdžović Tršo nije spasila intelektualce i uglednike iz Novog Pazara pred sami kraj rata. Svi ovi događaji uzrokovali su veliki egzodus Bošnjaka iz Sandžaka koji su u potragu za sigurnijim životom otišli u Republiku Tursku. Iseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka

²⁷ Vidi: Izet Šabotić, Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji – nekada i sada, Zbornik radova XXIII Simpozija, „Migracije stanovništva – fenomen izbjeglišta“, *Bošnjačka pismohrana*, Svezak 16, br. 44, Zagreb 2016.

²⁸ Vidi: Admir Lisica, Izazovi i perspektive bošnjačke migracije, *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije Migracije u savremenom dobu – Uzroci i posljedice*, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, Bihać 2020.

²⁹ A. Lisica, *Bošnjaci pred izazovima*, 167.

³⁰ Sjenička konferencija predstavljala je odgovor sandžačkih uglednika na trenutna politička zbivanja u Sandžaku i regionu. Detaljnije o Sjeničkoj konferenciji vidjeti na: <https://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Bilten-okrugli-sto.pdf> (Pristupljeno: 24. 5.2022).

³¹ <https://stav.ba/vijest/acif-ef-hadzhahmetovic-covjek-koji-je-sprijecio-genocid-u-novom-pazaru/7099> (Pristupljeno 24.5.2022) .

nastavilo se tokom svih četrdeset i pet godina postojanja Jugoslavije, većinom iz ekonomskih razloga. Neposredno prije početka demokratskih procesa u bivšoj Jugoslaviji sandžački Bošnjaci počinju s okupljanjem oko ideje Stranke demokratske akcije (SDA). Veliki skupovi u Novom Pazaru i Sjenici u ljetnim mjesecima 1990. godine pokazali su raspoloženje Bošnjaka i čvrst stav u odnosu na velikosrpske aspiracije.³² Događaji u Sloveniji i Hrvatskoj bili su povod da se i u Sandžaku počinje ozbiljnije razmatrati budući politički položaj ovog većinski bošnjačkog dijela u sastavu Srbije i Crne Gore. Ovo pitanje posebno je intenzivirano početkom ljeta 1991. godine, kada ugledni članovi Stranke demokratske akcije Sandžaka i ostali bošnjački intelektualci okupljeni oko Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka (Bošnjačko nacionalno vijeće – BNV)³³ odlučuju o tome da će iskoristiti pravo predviđeno zakonima Savezne Federativne Republike Jugoslavije, a koji se tiču mogućnosti da svaka općina, regija ili republika unutar SFRJ ima mogućnost raspisivanja referenduma s ciljem rješavanja bitnih vitalnih pitanja. Muslimansko nacionalno vijeće je odlučilo da objavi odluku o referendumu 11. oktobra i isti zakaže za petnaest dana kasnije. Uprkos negodovanju vlasti i osporavanju referenduma, on je održan, a referendumsko pitanja na dan referenduma glasilo je: “Jeste li za punu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom pridruživanja jednoj od suverenih republika?”³⁴

Osim Sulejmana Ugljanina, ključnu ulogu u sprovođenju referenduma imali su tadašnji sekretar Stranke demokratske akcije Rasim Ljajić, Azem Hajdarević, Fevzija Murić, Hadija Jakupović i Kasim Zornić, koji su bili članovi Centralne komisije za provođenje referenduma.³⁵ Tadašnji poslanik u Skupštini Jugoslavije Rizah Gruda nailazio je na ignoriranje od kolega srpske nacionalnosti, a na njega je vršen i veliki politički pritisak jer je također bio jedan od organizatora referenduma. Kako se bližio dan početka referenduma, prijetnje, ucjene i pritisci usmjereni prema Bošnjacima od vlasti su se povećavali, ali uprkos tome, referendum je započeo s provođenjem 25. oktobra, a trajao je ukupno tri dana.³⁶ Policija je privodila one za koje su sumnjali da učestvuju u procesu, a također su oduzimali i referendumski materijal. Posebno je rizično

³² A. Izetbegović, *Sjećanja*, 70.

³³ Bošnjačko nacionalno vijeće je najveće predstavničko tijelo sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji. Osnovano je 11. maja 1991. godine, pod imenom Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (MNVS). Do 2003. godine Vijeće djeluje i radi pod nazivom Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka (BNVS), a nakon 2003. godine kao Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV). U vrijeme svog osnivanja Bošnjačko nacionalno vijeće bilo je odgovor na etničko čišćenje i teror kojeg je režim Slobodana Miloševića sprovodio nad bošnjačkim narodom na području Sandžaka i šire. Vidi: <https://www.bnv.org.rs/onama.php>

³⁴ <https://www.snews.rs/u-cast-referenduma-gradjana-sanzaka-iz-1991-godine-30-godina-samoopredeljenja-gradjana-sanzaka/> (Pristupljeno: 24.5.2022).

³⁵ Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća, *Izveštaj Centralne izborne komisije o rezultatima glasanja na referendumu za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sporevdenog 25, 26 i 27. oktobra 1991. godine*, br. 19/91, Novi Pazar, 4.11.1991.

³⁶ Vidi: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2017/10/28/zbog-referenduma-u-sanzaku-prijetili-su-topovima> (Pristupljeno: 20.5.2022).

bilo dostavljanje materijala iz Novog Pazara za ostale sandžačke gradove, poput Priboja, Pljevalja ili Prijepolja u kojima je i prije referendumu postojala velika netrpeljivost prema Bošnjacima. Primjer Šefketa Sadikovića koji je bio zadužen za dostavljanje referendumskog materijala iz Novog Pazara potvrđuje činjenicu o političkom progonu Bošnjaka Sandžaka. Naime, Sadiković je tadašnjem generalnom sekretaru SDA, Rasimu Ljajiću, obezbijedio pratnju i vozilo za potrebe obilaska sandžačkih općina u kojima je planiran referendum. Dva mjeseca nakon ovog događaja, Sadiković je pregažen šleperom, u režiranoj saobraćajnoj nesreći.³⁷

Prema zapisima u knjizi *Sandžak bez Bošnjaka – velikosrpski zločinački plan*, u danima referendumu i nakon njega povećana je represija prema Bošnjacima Pljevalja, Priboja i Prijepolja. Činjenica da je u haremu Husein-pašine džamije u Pljevljima 26. oktobra bačena eksplozivna naprava koja je oštetila prostoriju SDA i džamiju govori da tih dana nije bilo lahko biti Bošnjak u Sandžaku.³⁸ Uprkos svemu, referendum je sproveden, a na njega je izašlo ukupno 185.437 građana Sandžaka bošnjačke, albanske, romske, srpske i turske nacionalnosti. ZA potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom priključenja jednoj od suverenih republika izjasnilo se 183.302 birača, odnosno 98,85 posto onih koji su izašli na glasanje, što predstavlja 69,39 posto od ukupnog broja upisanih.³⁹ Rezultati referendumu nisu priznati od srpsko-crnogorskih vlasti, a od tog trenutka pa sve do kraja agresije na Bosnu i Hercegovinu, uslijed snažne represije nad Bošnjacima, pokreću se masovna iseljavanja iz Sandžaka prema zemljama Zapadne Evrope. Oni koji nisu imali sreću da se “sklone” bili su meta državne torture i nezakonitog pritvaranja.⁴⁰ Posebno su vlasti bile nemilosrdne prema intelektualnoj eliti i političkim aktivistima iz Stranke demokratske akcije⁴¹, o čemu je snimljen i dokumentarni

³⁷ Džemail Halilagić, *Sandžak bez Bošnjaka: velikosrpski zločinački plan*, Dimenzija plus, Sarajevo 2019, 194. (dalje: Dž. Halilagić, *Sandžak bez Bošnjaka*).

³⁸ Dž. Halilagić, *Sandžak bez Bošnjaka*, 224.

³⁹ *Konačni rezultati referendumu*, Centralna komisija za provođenje referendumu, br. 20/91, Novi Pazar, 4.11.1991.

⁴⁰ Fond za humanitarno pravo iz Beograda u svojim publikacijama Pod lupom (I-II) prezentirao je dio istraživačkog materijala vezan za stanje ljudskih prava i položaj Bošnjaka u ovom regionu. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji dio svojih istraživačkih aktivnosti je također posvetio Sandžaku, kao i Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku. Semiha Kačar, *Hronologija zla u neizvjesnosti: Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori)*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 2020, 9. (dalje: S. Kačar, *Hronologija zla*).

⁴¹ Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nad politički aktivnim Bošnjacima iz Sandžaka vršena je represija od strane tadašnjeg srpskog režima u Beogradu. Pod različitim optužbama bošnjački političari su privođeni na saslušanja, zatvarani, te psihički i fizički mučeni. O kršenju ljudskih prava Bošnjaka u tom periodu detaljnije u analizi Fonda za humanitarno pravo: Fond za humanitarno pravo, *Policijska represija u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine*, Pod lupom br. 11, mart 1994. godine.

film "Proces Sandžak"⁴². Bitno je napomenuti da je tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u više navrata Sandžak bio na ivici ratnog sukoba, a Novi Pazar je često bio okružen tenkovima i nagomilanim vojnim formacijama.⁴³ U Priboju i Pljevljima su čak napadane i izbjeglice iz Bosne, kao i oni koji su im pružali utočište. Iz navednog je jasno da su Bošnjaci Sandžaka aktivno pratili politička kretanja u Bosni i Hercegovini, a činjenica je da su od početka i sami bili dio istih kroz organiziranje političkih promotivnih skupova Stranke demokratske akcije u Novom Pazaru i Sjenici – u ljeto 1990. godine. Politički aktivizam Bošnjaka Sandžaka nije gledan blagonaklono od strane režima Slobodana Miloševića, ali politički predstavnici Bošnjaka nisu odustajali od vlastite političke borbe. Na osnovu preporuka Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, tzv. haškog dokumenta, Bošnjačko nacionalno vijeće izradilo je i 6. juna 1993. godine usvojilo Memorandum o specijalnom statusu, a osnova za donošenje tog dokumenta bio je referendum za autonomiju Sandžaka iz 1991. godine.⁴⁴ Politički predstavnici Bošnjaka apelirali su kod međunarodnih predstavnika za rješenje statusa Sandžaka⁴⁵, a uvidjevši u kakvoj se situaciji Bošnjaci tamo nalaze, više puta je u međunarodnim krugovima reagirao prvi predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović. Još 1990. godine na skupu u Novom Pazaru Alija Izetbegović je istakao značaj autonomije Sandžaka:

*(...) dakle, tražimo i tražit ćemo kulturnu autonomiju za muslimanski narod Sandžaka....ako dođe do ujedinjena Srbije i Crne Gore, zahtjev muslimana Sandžaka je veći. Mi tražimo političku autonomiju za Sandžak! Odričemo se sile u postizanju naših prava, ali upotrijebit ćemo političku snagu, to je druga stvar. Politička snaga ste vi ovdje, mi tamo. Širom Bosne i Hercegovine, širom Jugoslavije, javlja se snaga, muslimanska snaga, koja će osigurati naša prava...*⁴⁶

Usljed represivnih metoda prema Bošnjacima u Sandžaku od strane vlasti Slobodana Miloševića, pokrenut je izbjeglički val iz Sandžaka prema zemljama Zapadne Evrope. Procjenjuje se da je oko 75.000 Bošnjaka napustilo Sandžak zbog cjelokupne političke i sigurnosne situacije, a od tog broja čak 25.000 Bošnjaka odselilo se u neku od skandinavskih zemalja. Značajan broj sandžačkih Bošnjaka svoje utočište pronašao je i u Njemačkoj.⁴⁷ Savremenici ovih historijskih dešavanja u Sandžaku navode da je organiziranje Referenduma o autonomiji Sandžaka iz 1991. godine bio odgovor na loš položaj Bošnjaka u

⁴² Vidi: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/9/14/proces-sandzak-film-o-protjerivanju-bosnjaka-iz-sandzaka>

⁴³ S. Kačar, *Hronologija zla*, 20.

⁴⁴ Vidi: <https://akos.ba/dokument-o-specijalnom-statusu-sandzaka-iz-1993-godine-u-arhivu-velike-britanije/> (Pristupljeno: 2.8.2021).

⁴⁵ Vidi: <https://www.bnv.org.rs/onama.php>.

⁴⁶ *Govor Alije Izetbegovića na skupu u Novom Pazaru*, 29. jul 1990. godine.

⁴⁷ S. Kačar, *Hronologija zla*, 20-21.

Srbiji, ali i pokušaj skretanja pažnje na Sandžak od svjetske javnosti. Referendum je u konačnici vjerodostojan dokaz višestoljetne potrebe Bošnjaka u Sandžaku za vlastitom nacionalnom, političkom i kulturnom autonomijom, te postizanjem ravnopravnog statusa sa ostalim narodima u Srbiji.

Zaključak

Početak devedesetih godina dvadesetog stoljeća s pravom se može smatrati za ključni period u kontekstu političkog organiziranja bošnjačke nacije. Jasno je da u cjelokupnom procesu koji je svoj svojevrsni završetak imao na Bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine, kada je reafirmirano nacionalno ime Bošnjak, bosanski jezik vraćen u upotrebu, te jasno odlučeno da Bošnjaci ne žele podjelu Bosne i Hercegovine, 1990. i 1991. godina imaju bitno mjesto. Dvije navedene godine su nezaobilazno polazište za sve istraživače koji kroz vlastita istraživanja nastoje da u fokus pozicioniraju političko organiziranje Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i dijaspori. Ove dvije godine bitne su prije svega zbog formiranja Stranke demokratske akcije – SDA, kao političke stranke Bošnjaka u tadašnjim jugoslovenskim republikama i dijaspori, ali i radi činjenice da godinu dana nakon toga Bošnjaci polahko shvataju da će se morati prilagoditi novoj političkoj realnosti, koja je podrazumjevala, osim političke, i svojevrsnu borbu za nacionalni opstanak. Tokom rada se nastoji govoriti i o određenim događajima koji su prethodili političkom organiziranju Bošnjaka, kao što su politički montirani Sarajevski process iz 1983. godine, pad komunizma i vidljiva kriza u odnosima između jugoslovenskih republika. Potreba za demokratskom političkom borbom jednog naroda opeće je prihvaćena i širom dijaspore, o čemu govore brojni dokumenti s početka devedesetih. Političko djelovanje Bošnjaka u dijaspori tokom devedesetih godina bilo je od izuzetne važnosti i u kontekstu lobiranja za Bosnu i Hercegovinu tokom agresije, o čemu nam govore dokumenti koji potvrđuju prisnost političkih ogranaka Bošnjaka u dijaspori s relevantnim političkim i društvenim akterima u Evropi i svijetu. Rad s posebnom pažnjom upravo nastoji tretirati odjek političkog organiziranja Bošnjaka izvan matične države Bosne i Hercegovine. U kontekstu navedenog, a uz dostupne izvore, prikazano je koliko je političko organiziranje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine imalo repekusije na Bošnjake Sandžaka, čija je politička borba ostala zanemarena kod značajnog broja bosanskohercegovačkih autora koji se bave modernom historijom. U Sandžaku je među Bošnjacima pomno praćeno sve ono što se događa u Bosni i Hercegovini tokom 1990. godine, o čemu govore i kordinirane aktivnosti prilikom početnih političkih skupova novosnovane političke partije, među kojima se neki od prvih održavaju upravo u sandžackim gradovima Sjenici i Novom Pazaru. Bitan događaju u kontekstu političke historije Bošnjaka Sandžaka jeste Referendum o autonomiji 1991. godine. Referendum je u navedenom periodu predstavljao legitimni demokratski politički izraz sandžackih Bošnjaka, koji su se željeli usprotiviti velikosrpskoj propagandi i

vidljivom nastojanju uspostavljanja srpske hegemonije. Odlučnost Bošnjaka Sandžaka i njihovo očito opredjeljenje, nije naišlo na odobravanje od strane Miloševićevog režima, na šta ukazuju kontinuirane represije nad Bošnjacima Sandžaka u narednim godinama. Prikaz ključnih događaja iz 1991. godine samo su uvod u borbu tokom devedesetih godina, koja je rezultirala masovnim iseljavanjem iz Sandžaka. Činjenica je da osim iseljavanja, represije nad Bošnjacima Sandžaka odnose ljudske živote, te ostavljaju trajne posljedice na članove porodica. Ovaj rad ima za cilj da javnost podstakne na studioznije istraživanje ovog izuzetno turbulentnog perioda, koji je bio uvod u agresiju na Bosnu i Hercegovinu, te represije i zločine u Sandžaku. Godine 1990. i 1991. predstavljaju nezaobilazan period za razumijevanje političke borbe Bošnjaka, te bez analiziranja ključnih procesa koji su se dešavali tokom navedenih godina, nije moguće razumijeti kompleksnost političkih procesa u kojima su glavnim faktor Bošnjaci.

Summary

The beginning of the nineties of the twentieth century can rightly be considered a key period in the context of the political organization of the Bosniak nation. It is clear that in the entire process, which had its kind of conclusion at the Bosniak Parliament in September 1993, when the national name Bosniak was reaffirmed, the Bosnian language was returned to use, and it was clearly decided that Bosniaks did not want the division of Bosnia and Herzegovina in 1990 and 1991. years have an important place. The two mentioned years are an unavoidable starting point for all researchers who, through their own research, strive to focus on the political organization of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, Sanjak and the diaspora. These two years are important above all because of the formation of the Party of Democratic Action - SDA, as a political party of Bosniaks in the then Yugoslav republics and diaspora, but also because of the fact that a year later Bosniaks are slowly realizing that they will have to adapt to the new political reality, which implied, apart from political, and a kind of struggle for national survival. During the work, we try to talk about certain events that preceded the political organization of Bosniaks, such as the politically staged Sarajevo Process from 1983, the fall of communism and the visible crisis in the relations between the Yugoslav republics. The need for a democratic political struggle of a nation is generally accepted throughout the diaspora, as is shown by numerous documents from the early nineties. The political activity of Bosniaks in the diaspora during the 1990s was also extremely important in the context of lobbying for Bosnia and Herzegovina during the aggression, as evidenced by documents that confirm the closeness of the political branches of Bosniaks in the diaspora with relevant political and social actors in Europe and the world. The work with special attention tries to treat the echo of the political organization of Bosniaks outside the mother country of Bosnia and Herzegovina.

In the context of the above, and with the available sources, it is shown how much the political organization of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina had repercussions on the Bosniaks of Sanjak, whose political struggle was neglected by a significant number of Bosnian authors who deal with modern history. Bosniaks in Sandžak closely followed everything that happened in Bosnia and Herzegovina during 1990, as evidenced by the coordinated activities during the initial political gatherings of the newly founded political party, among which some of the first were held precisely in the Sanjak towns of Sjenica and Novi Pazar. An important event in the context of the political history of Bosniak Sanjak is the Referendum on autonomy in 1991. In the mentioned period, the referendum represented a legitimate democratic political expression of the Bosniaks of Sanjak, who wanted to oppose the Great Serbian propaganda and the visible effort to establish Serbian hegemony. The determination of the Sanjak Bosniaks and their obvious determination was not approved by the Milošević regime, as indicated by the continuous repression of the Sanjak Bosniaks in the following years. The presentation of key events from 1991 is only an introduction to the struggle during the nineties, which resulted in mass emigration from Sanjak. The fact is that in addition to emigration, the repressions against the Bosniaks of Sanjak claim human lives and leave lasting consequences for family members. The aim of this paper is to encourage the public to more studiously research this extremely turbulent period, which was the prelude to the aggression against Bosnia and Herzegovina, and the repression and crimes in Sanjak. The years 1990 and 1991 represent an unavoidable period for understanding the political struggle of Bosniaks, and without analyzing the key processes that took place during those years, it is not possible to understand the complexity of political processes in which Bosniaks are the main factor.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Fond za humanitarno pravo, *Policijska represija u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine*, Pod lupom, br. 11. mart 1994. godine.
2. *Konačni rezultati referenduma*, Centralna komisija za provođenje referenduma, br. 20/91, Novi Pazar, 4.11.1991.
3. Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća, *Izveštaj Centralne izborne komisije o rezultatima glasanja na referendumu za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sporevdenog 25, 26. i 27. oktobra 1991. godine*, br. 19/91, Novi Pazar, 4.11.1991.

Knjige/Books:

1. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.

2. Brka Osman, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2007.
3. Dilas Milovan, Gaće Nadežda, *Bošnjak – Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut Zurich, Zurich 1996.
4. Filandra Šaćir, Karić Enes, *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2002.
5. Halilagić Džemail, *Sandžak bez Bošnjaka: velikosrpski zločinački plan*, Dimenzija plus, Sarajevo 2019.
6. Izetbegović Alija, *Sjećanja*, TKD Šahimpašić, Sarajevo 2001.
7. Kačar Semiha, *Hronologija zla u neizvjesnosti: Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori)*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 2020.
8. Lisica Admir, *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*, Udruženje za razvoj saradnje domovine i dijasporu, Sarajevo 2022.
9. Lisica Admir, *Priče iz dijasporu i domovinskih zemalja*, Asocijacija za kulturu obrazovanje i sport – AKOS, Sarajevo 2018.
10. Mulaosmanović Admir, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Simurg Media, Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2018.
11. Pašanbegović Tajib, *Kratka historija Bošnjaka u Kanadi*, BZK Preporod Zenica i Džemat BIZ Gazi Husrev-beg Toronto, Zenica 2013.
12. Redžić Enver, *Sto godina muslimanske politike*, Institut za istoriju, Sarajevo 2002.
13. Turković Bisera, *Moj životni put*, Dobra knjiga, Sarajevo 2022.

Članci/Articles:

1. Lisica Admir, „Alija Izetbegović cijenio je potencijal dijasporu“, Stav, 10.9.2020. Dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/alija-izetbegovic-cijenio-je-potencijal-dijasporu/> (Pristupljeno: 29.11.2020).
2. Lisica Admir, Izazovi i perspektive bošnjačke migracije, *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije Migracije u savremenom dobu – Uzroci i posljedice*, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, Bihać 2020.
3. Šabotić Izet, Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji – nekada i sada, *Zbornik radova XXIII Simpozija, „Migracije stanovništva – fenomen izbjeglišta, Bošnjačka pismohrana*, Svezak 16, br. 44, Zagreb 2016.

Internet:

1. <https://akos.ba/dokument-o-specijalnom-statusu-sandzaka-iz-1993-godine-u-arhivu-velike-britanije/> (Pristupljeno: 2.8.2021).
2. [https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamBosniHercegoviniuslovimapoliti%C4%8Dkogpluralizma\(1990.%E2%80%931995.\)&lang=hr](https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamBosniHercegoviniuslovimapoliti%C4%8Dkogpluralizma(1990.%E2%80%931995.)&lang=hr) (Pristupljeno: 25.12.2020).
3. <https://stav.ba/vijest/acif-ef-hadziahmetovic-covjek-koji-je-sprijecio-genocid-u-novom-pazaru/7099> (Pristupljeno 24.5.2022).
4. <https://www.bnv.org.rs/onama.php>
5. <https://www.snews.rs/u-cast-referenduma-gradjana-sandzaka-iz-1991-godine-30-godina-samoopredeljenja-gradjana-sandzaka/> (Pristupljeno: 24. 5. 2022).
6. <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/10/28/zbog-referenduma-u-sandzaku-prijetili-su-topovima> (Pristupljeno: 20.5.2022).
7. <https://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Bilten-okrugli-sto.pdf> (Pristupljeno: 24. maj 2022).